

ОДЕЋА КАО ЗНАК ДРУГОСТИ:
ИМАГОЛОШКО ЧИТАЊЕ ЖЕНСКИХ
ПУТОПИСА СА БАЛКАНАУниверзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички
факултет

Апстракт: У раду¹ се анализира одећа као знак Другости у путописима које су писале жене на путовањима по балканским земљама, кроз коју се обликују репрезентације жене, утврђују имагинарна мапирања и цивилизацијске хијерархије. Питање одеће као семиотичког носиоца културне и родне Другости налази се на пресеку више дисциплина: имаголошке анализе, студија рода и постколонијалне критике. Управо та интердисциплинарност омогућава испитивање начина на који визуелни знак – у овом случају одевни предмет – постаје средство артикулације идентитета, као и механизам креирања културне разлике, те знак патријархалне и империјалне контроле и, коначно, симбол отпора. Путописи Аделине Паулине Ирби и Џорџине Мјур Макензи, Ребеке Вест и Јелене Димитријевић пружају посебно плодно тло за ову врсту анализе, јер у њима одећа посредује у процесима симболичког мапирања Истока и Запада, центра и периферије, сопства и Другости. Анализа указује на потенцијал путописног жанра да преко визуелних елемената артикулише сложене механизме репрезентације, али и самоидентификације.

Кључне речи: одећа, Другост, културна разлика, колонијализам, путопис, женско писмо, балканизам, оријентализам

Разматрање путописних текстова које су писале жене, у којима је одевни детаљ, експлицитно или имплицитно, повезан са културним и родним означавањима, упућује на истраживачки домен имагологије, аналитичке дисциплине која проучава дискурзивне изразе националних стереотипизација и конструкција идентитета (Lersen 2022: 135). Полазиште имагологије као аналитичког модела јесте идеја да књижевност не одражава стварност, већ производи културне представе, односно „слике“ Другог, при интеркултуралном сусрету. Уместо на „стварност“ и „веродостојност“ представе, имаголошки приступ фокусира се на репрезентацију, односно на начин на који су културе, народи, заједнице приказани у тексту, као део друштвених представа, симболичког имагинаријума и идеолошких конструката (Раžo 2022: 30; Sekeruš 2022: 171–172).

Како истиче Данијел-Анри Пажо, слика у књижевном делу ментални је став често обликован већ постојећим идеолошким пред-

1 Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада запослених у настави на акредитованим високошколским установама у 2025. години, број: 451–03–137/2025–03/ 200198).

ставама и стереотипима (Раžo 2022: 40–41), Али та слика је, према Павлу Секерушу, увек и „аутобиографска“ у смислу да рефлектује културно памћење, идеолошке рефлексије и читалачке праксе самог аутора. Имаголошка анализа стога не тражи одговор на питање каква је Други заиста, већ како је Други представљен унутар дискурса, и у које сврхе. Јуп Лерсен овом увиду доприноси идејом да слика Другог у књижевности произлази из интеркултурног сучељавања и да уочене културне разлике често постају основ за редуктивну типологизацију – уместо разумевања, настаје репертоар стереотипа (Lersen, према Sekeruš 2022: 174). И управо у томе контексту одећа постаје један од најјачинковитијих „визуелних маркера“ културне разлике. Она сигнализира родну, класну, националну или религијску припадност, али и динамику односа моћи: да ли је реч о прихватању, одбијању, хибридизацији или карикирању културних модела.²

Назначени приступ пресеца се с постколонијалном теоријом, нарочито у појму репрезентације као политичког чина. У делу *Оријентализам* Едвард Саид показао је да репрезентација Истока од стране Запада није само књижевна или уметничка категорија, већ чин моћи, при којем се намеће одређени систем значења и знања о Оријенту, тј. идеја о европском идентитету као супериорнијем у поређењу са свим неевропским народима и културама (Saïd 1979: 7). Међутим, када је реч о простору Балкана, као што показује Марија Тодорова у књизи *Имаинарни Балкан*, он се не перципира као апсолутно Друго у односу на Запад (као што је случај са Истоком), већ као лимиални простор, простор између цивилизације и варварства. Међу жанровима који су најважнији канали преношења балканистичких стереотипа Тодорова посебну пажњу посвећује путописима и извештајима дипломата, препознајући у њима почетке и постепено уобличавање представе о Балкану као посебном географском и културном ентитету (Todorova 1999: 68–71). Та позиција „ни Исток ни Запад“ чини Балкан идеалним пољем за пројекцију европских амбиваленција, а што се нарочито увиђа у домену репрезентације жене као двоструке другости у односу на маскулину, западну супремацију.

Све израженија теоријска усмереност ка проучавању Балкана као „имагинарног простора“ у западној имагинацији, што је доминантна тема истраживања Сање Лазаревић Радак (Lazarević Radak 2011; 2013), довела је до спајања имаголошке и постколонијалне парадигме.³ У том смислу, истраживања се фокусирају не само на хе-

2 У домаћем академском простору, темељне поставке имаголошког читања формулисали су Зоран Константиновић, Тихомир Брајовић, Павле Секеруш и Владимир Гвозден, сваки од њих развијајући специфичне теоријске приступе и аналитичке моделе који су обележили развој ове дисциплине.

3 У студији *Откривање Балкана* (2013) Сања Лазаревић Радак истражује историјске и идеолошке основе слика Балкана које су формиране током векова. Она указује да је

терослике већ и на аутослике, као и на механизме самопозиционирања кроз сусрет са другим. Отуда је полазиште овог истраживања утемељено на интердисциплинарном моделу који спаја имаголошку анализу, родне студије, као и елементе постколонијалне критике. Основна истраживачка претпоставка почива на ставу да су женски путописи идеолошки кодирани текстови у којима се преко одеће као визуелног и културног знака артикулишу односи моћи, културне хијерархије и представе о Другом. Читање путописног текста, у жанровском погледу, ослања се стога и на аналитички модел који формулише Владимир Гвозден, отварајући питања: „Ко говори? Ко ме се обраћа? Зашто је таква поента битна за аутора? Које литеарне а које политичке околности су могле да утичу на такав став? Помоћу којих средстава аутор даље уверава читаоца да је његов став ваљан?“ (Гвозден 2004).

Истраживачки корпус овог рада чине путописни текстови чији су аутори жене из 19. и 20. века, који се фокусирају на Балкан, а у којима је одећа један од највидљивијих и најделотворнијих знакова културне разлике – „нас“ и „њих“, „модерног“ и „заосталог“, „европског“ и „оријенталног“. У путописним текстовима Џорџине Мјур Макензи и Аделине Паулине Ирби, Ребеке Вест и Јелене Димитријевић одевни предмети показују се као простор у коме се прожимају и сучељавају европски естетички канони, имплицитне норме „укуса“ и морала, али и локалне, ендogene епистемологије које се исказују кроз везове, изборе материјала, ритуале ношења и сл. Одећа у овим описима постаје текст који треба дешифровати да би се приступило слојевима културе, али и да би се препознале дискурзивне праксе које га формирају.

Нису ретке оцене критичара да се заједничка путописна књига Енглескиња Макензи и Ирби под називом *Пушовање по словенским земљама Турске у Европи* (објављена 1866) разликује од владајућих балканистичких стереотипа у популарној путописној литератури 19. века (Тодић 2012: 14; Гароња Радованац 2010: 232), која претпоставља Балкан као поље инфериорности, политичке незрелости и цивилизацијске заосталости – ознаке које су се претварале у деструктивне културне стереотипе и литеарне клише.⁴ Међутим, упадљиво је у

Балкан у деветнаестом веку третиран као „европска terra incognita“, место чије име и карактер аутори Запада обликују не само кроз географску дистанцу, већ и кроз културне предрасуде и фантазије. Анализирајући представе о Србији у британским и америчким путописима између два светска рата, у свом истраживању под насловом *На границама Оријента* (2011) Сања Лазаревић Радак потврђује континуитет конструкција Балкана као граничне, културно лиминалне зона између Истока и Запада.

⁴ Интересовање Британаца за Балкан добија снажан подстицај након отварања Источног питања, средином седамдесетих година 19. века. У том периоду путописна књижевност у Великој Британији добија на великој популарности и постаје готово модни тренд. Како истиче Марија Тодорова, за разлику од других европских подручја, управо су путописи о Балкану били најчешћи и најчитанији – по популарности, међу

путопису Макензи и Ирби осећање цивилизацијске дужности ауторки да образују и ослободе непросвећености народе Балкана, што представља управо такав један процес менталне колонизације, која се може јасно ишчитати и из приказа одеће различитих националних, верских, класних слојева, али особито Туркиња.

С обзиром на политички контекст Европе и Балкана у то време, Славица Гароња Радованац сматра да настанак ове књиге није био резултат само просветно-педагошких намера већ и израз политичког ангажмана. Спајајући личну радозналост са хуманитарном мисијом, две путнице су кренуле у посету хришћанским народима под османском влашћу, настојећи да британској публици, у доба преовлађујуће туркофилске политике, пружи лични увид у просторе „европске Турске“, обавијене политичким спекулацијама (Гароња Радованац 2010: 232). Управо у тој премиси раскрива се имаголошка дихотомија цивилизовано/варварско, Запад/Исток, хришћани/муслимани, која конституише сам Балкан као лиминалну зону, „непотпуно Друго“ (Todorova 1999), производећи ефекат неодређености и нестабилности.

Индикативан је пример у којем се детаљно описују раскошне хаљине и везови које израђују муслиманске жене за свадбене дарове, као и невестинско рухо. На први поглед, ови ручни радови делују као производ високе вештине и уметничке посвећености, те се оне питају да ли их томе уче у школи. Међутим, првобитна фасцинираност показале се неискреном јер је послужила за испољавање критике о недостатку школске праксе и културне самосвести. Питања о образовању упућена женама откривају, за странкиње, фрапантан недостатак писмености: оне не читају, не пишу, не разумеју молитве које изговарају (Макензи, Ирби 1868: 204–205). Визуелна изражајност одевних предмета, раскошни колорит и рукотворна вештина постају противтежа утиску културне празнине. У овој представи огледа се суптилнији облик дисквалификације – не агресивни оријентализам већ покровитељска перцепција, односно пример конструисања алтеритета као неразумљивог, инфериорног, пасивног. Такав став одражава поменути концепт који Јуп Лерсен дефинише као интеркултурно сучељавање с асиметричном моћи, у којем се културна разлика посматра као дефицит, а не као вредност (Lersen, према Sekeruš 2022: 174).

британским читаоцима, одмах иза романа (Todorova 1999: 159). Бројни енглески и шкотски путописци походили су Балкан током 19. века, и оставили разноврсне записе о њему. Они настављају специфичну културну мисију започету Бајроновим романтичарским путовањем почетком 19. века – ону коју Весна Голдсворти у својој књизи *Измишљање Руријаније* назива „наративна колонизација“ (Goldsvorti 2000: XIV). Голдсворти показује да је Балкан у западном дискурсу добио статус позорнице за пројекцију европских фантазија о власти, насиљу, страсти и архаичности, те открива укорене механизме симболичког потчињавања који су, кроз литературу и популарну културу, обликовали перцепцију читавог региона.

Када се, другом приликом, разматра могућност да се Туркиње појаве у јавности „у париској тоалети“, ауторке постављају питање да ли промена гардеробе значи и морални напредак Мухамеданке (Макензи, Ирби 1868: 204). Својим опаскама ауторке изражавају сумњу у идеју да је културна трансформација могућа без унутрашњег оснажења:

Али узмимо да се глас онај потврдио, није ли још питање у колико би се морал Туркиња унапредио мешањем са друштвом у Пери или мењајући руво своје земље и своје климе, странским измишљотинама париске моде. Док Мухамеданка не дође до успитаности која ће је наоружати самосавлађивањем и поштовањем себе саме, дотле ће сваки онај узимати на се велику одговорност који би је пустио сасвим слободну у источњачко друштво или је на један пут ослободио њезиних садашњих стражара заличине и неприкосновених зидова харемских (Макензи, Ирби 1868: 204).

Иако су, како истиче Сања Лазаревић Радак, Западњаци ношење вела сматрали обликом репресије и сматрали својом дужношћу да „покривену, утамничену жену ослободе“ (Lazarević Radak 2013: 158), уочавамо да за британске путнице париска мода није мера културног и моралног напретка. Колонијални субјект, како кроз појам мимикрије образлаже и Хоми Баба (Баба 2004: 161), усваја одређене облике понашања и изгледа доминантне културе, али никада у потпуности, тако да та разлика, та непотпуност, производи ефекат немира, па чак и субверзије. Назначену логику можемо препознати управо у критичким опажањима жена путописаца (страних и домаћих) које се односе на механичко, спољашње имитирање западне моде од стране муслиманских жена, недовољно за стварну еманципацију.

У погледу западног посматрача балкански муслимани стављају се у позицију Другог, али и у односу према регионалним хришћанским житељима они представљају „унутрашњу Другост“, нарочито имајући у виду укорењену епску свест о Турцима као митским туђинима (в. Петровић 2024). Баш на том трагу Милица Бакић Хејден преиспитује појам балканизма Марије Тодорове, сматрајући да је усмерен преваходно на балканске хришћане, али да „на Балкану живе и балкански муслимани који се оријентализују и од стране домаћих хришћана“ (Bakić-Hayden 2006: 20). Отуда и приказ одеће извесно постаје један од ефикасних механизма двоструке бинаризиције Балкана.

За разлику од приказа муслиманских жена, у којима се уочавају имплицитна питања културне инфериорности, незнања или имитације, у приказу црногорске мушке традиционалне ношње Ирби и Макензи истичу културну аутентичност, етичку подударност спољашњег и унутрашњег, као и херојско достојанство. Тиме се су-

герише да су ауторке, упркос номиналној објективности, наклоњеније хришћанским заједницама, у којима проналазе више слично-сти са сопственим културним матрицама. Кроз одећу као визуелни и културни код у путопису се рефлектује дискурзивна хијерархија у којој хришћански Балканци заузимају привилеговану позицију у односу на своје оријенталне суседе.

У опису црногорске народне ношње код Макензи и Ирби препознаје се снажан утисак естетске раскоши али и симболичке вредности коју та одећа носи. Ауторке примећују да је код Црногораца веома лако препознати статус јер се значајан део личног богатства изражава управо кроз визуелно представљање – богато украшено оружје, везом и пуцетима исписани јелек и ћечерма, сребрне токе, самур калпаци. Иако ауторке ову ношњу упоређују са шкотском, уз напомену о мањку драперије, остаје доминантан утисак поносне, ратоборне и аутентичне културе, чија се вредност манифестује кроз изглед. Још се значајнијом чини опаска да „у Црногораца не стоји пословица 'лепо перје чини лепу птицу'“ (Макензи, Ирби 1868: 487), из чега следи поента да црногорска ношња захтева одговарајућег носиоца, да она представља одраз унутрашње снаге и достојанства. У том смислу, одевни код овде добија не само визуелну већ и етичку димензију, постављајући као услов за овакво одевање одговарајући хабитус.

Колико је балканистички дискурс опстајао, па чак и бивао ослабљен током 20. века, показује и путопис Ребеке Вест *Црно јајње и сиви соко* (објављен 1941), у којем ауторка тежи да понуди алтернативну перспективу, сведочећи истовремено о перзистентности стереотипних представа о Балкану.⁵ За разлику од мисионарског тона који је карактеристичан за путопис Макензи и Ирби, Ребека Вест препознаје посебну вредност балканског архаизма као „колевке цивилизације“, коју треба очувати од западњачких утицаја (Lazarević Radak 2011: 194). Комбинујући форму есеја, историјске анализе, фолклористике и личне приповести, Ребека Вест настоји да на Балкану открије и забележи више од слике варварстава и насиља,⁶ што је једино њено предзнање о овим просторима. Путописна мапа коју Вест обликује настала је у међуратном периоду и под непосредним

5 Путопис *Црно јајње и сиви соко* настао је као резултат три путовања Ребеке Вест у Југославију, између 1936. и 1938. године. Током тих посета, најпре као предавач Британског савета, затим у пратњи супруга и Станислава Винавера, а на крају самостално, Вест је обишла већину крајева и прикупила грађу за своју обимну прозу.

6 Међу бројним стереотипима који се традиционално повезују са Балканом, онај који га најупечатљивије идентификује као простор насиља издваја се као најраспрострањенији. И сама Ребека Вест у свом делу *Црно јајње и сиви соко* отворено признаје да је њено предзнање о овом региону било обојено искључиво тим наративом: „насиље је било све што сам знала о Балкану, све што сам знала о Јужним Словенима“ (Vest 2000: 37), при чему се насиље није доживљавало као последица историјских околности, већ као наводно суштинска, урођена одлика становништва тога подручја.

утицајем њеног сапутника и водича, авангардног писца Станислава Винавера, што је донекле одредило и њен концепт Балкана.⁷ Вестова отуда нуди нешто комплекснију слику, у којој, иако је присутна оријенталистичка фасцинација „другим“, њена перспектива није једнострано покровитељска јер Балкану придаје улогу политички релевантног простора и виталног дела светске културне мапе.

Опис женске уличне трговине у Битољу показује да ауторка препознаје аутентичност изворне културе, и сусрет са њом постаје за Ребеку Вест тренутак откровења. Одевне комаде попут традиционалних хаљина, те домаће платно и везови осветљавају такав симболички језик којим жене са маргине преносе своје искуство, емоције и јединствен доживљај природе. Када описује како су јој такве хаљине уништене током дезинфекције, Вест то доживљава као избрисани културни запис, а не тек текстилни производ. У њеној реакцији се препознаје поштовање према културној самониклости Другог, и супротстављање западној пракси присвајања и уништавања културне различитости под изговором „цивилизацијске мисије“. Вест каже да готово све хаљине представљају озбиљна уметничка дела, истичући разлику између комерцијализоване сеоске уметности Централне Европе, коју назива површном и неаутентичном, и снажне, симболички набијене ликовности словенског веза, која се креће од ведрих соларних мотива ка дубљој рефлексивној композицији постања света „из таме“ (Vest 2000: 300–302). Сваки вез је овде згуснути текст архетипског искуства, у којем естетика и симболика природе (сунца, дрвећа, звезда) преносе особену филозофију живота. Вест органску повезаност човека и природе супротставља дехуманизованом урбаном начину живота, сматрајући да управо тај органски елемент чини балканску културу легитимним носиоцем архајских корена, а не заосталом егзотиком:

Оне жене које су на све стране развучене некохерентним интересовањима модерног града, или које толико раде да би могле довољно зарадити за живот у близини модерног града, немају такво искуство да би могле обликовати свој суд о животу, који је основа већег дела оваквог веза, нити имају довољно времена да би могле постати технички веште и открити начела боје и облика помоћу којих се оку нуди целовит утисак какав оставља цвеће (Vest 2000: 301).

7 У односу на перцепцију страних путописаца 19. века, који су простор Балкана означили као варварски, као европску Другост, лиминалност у авангардним путописима добија нову вредност и ново значење. Афирмишући разлику, српски путописци попут Растка Петровића, Радета Драинца, Станислава Кракова и др., у овом мултикултуралном простору виде његово богатство и јединственост. Оно што привлачи авангардне писце јесте управо могућност симултаног сагледавања остатака паганске, староримске, византијске, турске и српске средњовековне културе, у синхронијској перспективи, али и превредновања хибридности као позитивне идентитетске одреднице (Матић 2023: 167–182).

У опису традиционалне мостарске муслиманске женске ношње Ребека Вест не само да примењује стилски бриљантан поступак синтезе етнографије, есејистике и литерарне рефлексије, који измиче уобичајеној оријенталистичкој егзотизацији, већ улази у простор филозофског разматрања културне и родне Другости. Почетни тон усмерен је на детаљни приказ одеће, како би се указало на њену непрактичност, уз претпоставку да су је носиле жене из више класе. Ношња мостарских муслиманки изгледа попут предимензионираног мушког капута који се могао носити и као покривало лица, због високог оковратника. Међутим, убрзо ће овај увид постати платформа за разматрање архетипских ознака пола, између критичког посматрања и унутрашњих психоемотивних доживљаја виђеног.

Питали смо људе у хотелу, неколико трговаца у граду и приличан број муслимана на другим местима да ли постоји нека локална легенда која објашњава ову невероватну одећу, јер је изгледало да она мора бити резултат сећања на догађај када је нека жена, одевена у мужевљев капут, починила неко херојско дело (Vest 2000: 329).

У наративу Ребеке Вест о традиционалној женској ношњи у Херцеговини провејава алузија на тип делије-девојке, познате фигуре трансгресије родних улога у усменој традицији (Пандуревић 2011). Ипак, пошто у културном памћењу мештана не проналази сведочанства о јуначној жени у маскулиној одори, Вест у одевну слику уписује сопствене пројекције, које резултирају амбивалентном представом женског бића. Фигура жене у капуту симболички се перципира као дете које облачи очеву одежду, чиме Ребека Вест настоји да суптилно укаже на механизам инфантилизације жене унутар традиционалне културне матрице. Таквој привидној невиности супротставља се међутим архетипско наличје жене представљено кроз визуру ауторке. Ношња која прикрива женско лице и тело измешта се из сфере етнографског описа у митопоетску и психоаналитичку раван, а жена са црним визиром постаје фигура слична архајској богињи смрти: заводљива, али недоступна, везана за оно што је потиснуто, опасно и трансцендентно. Управо ту Вест артикулише дихотомију привлачности и страха која прати архетипску представу жене у датом културном миљеу: она је истовремено обожавана и обеснажена, фетишизована и демонизована.

Но она представља жену и у много злокобнијем светлу: онакву какву је мушкарац види када је се плаши. Црни визир јој даје изглед птице грабљивице, а сјај златног конца на унутрашњој страни оковратника наговештава тајна, узбуђујућа задовољства. Бакља је принета оном пламену маште који као гориво тражи снове бола, уништења, уживања. Уздржана али и сладострасна лепота капута ставља посебан и застрашујући нагласак на значење својствено свим источњачким ношњама које крију женско лице (Vest 2000: 330).

Визија жене као „птице грабљивице“, чија „уздржана али сладострасна лепота“ наговештава унутрашње немире, ослања се на архетипску матрицу из које искрсавају мушке пројекције и страхови од женске сексуалности, моћи и алтеритета. Баш као сирене, милозвучне певачице и „крилати демони смрти“ (Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1987: 387), жена као „птица грабљивица“ сведочи снажну митолошку уобразиљу. У оваквим репрезентацијама француска критичарка Елен Сиксу види трауматично место женске телесности у патријархалном дискурсу, али и потенцијал за симболичку револуцију, која у њеној интерпретацији фигурира кроз „смех Медузе“ као алтернатива женама-гротескама митске традиције:

Довољно је гледати Медузу у лице како би се видело да она није смртоносна. Лепа је и смеје се. Каже се да постоје две ствари које је немогуће представити: смрт и женски пол. Јер одговара им да женственост буде удружена са смрћу (Siksu 2010).

И заиста, у интерпретацији скривеног лица Мостарке наслућује се такав мистични женски ерос сједињен са смрћу, потиснута и опасна моћ жене, коју патријархална имагинација настоји да обузда, прекрије, неутралише, али која, баш због тога, постаје још моћнија и још више узнемирујућа. Идентична перцепција одјекује унутар оријенталистичког дискурса у којем је жена Истока скривена, сензуална и егзотизована фигура (Свирчев 2018: 33, 34), чија је сексуалност истовремено привлачна и опасна. Скривено лице жене, као знак њене непрозирности и мистерије, у западној имагинацији постаје простор пројекције страха и жеље.

Путем женске одеће откривају се механизми дисциплиновања тела, производња Другог, али се отвара и могућност телесног самоодређења. Женски путописи показују конзистентно интересовање за промене у одевним праксама, нарочито у контексту сусрета локалне одевне традиције и модернизованих западних утицаја, при чему, како смо већ показали, доминира критичко сагледавање површних трансформација.

Четири деценије након путовања Ирби и Макензи, Јелена Димитријевић, посвећени борац за женска права и врсни познавалац жена Истока, путује у Солун (1908) да би сведочила управо томе да су се муслиманке развиле под утицајем Младотурске револуције, али затиче управо супротно.

У *Писмима из Солуна* Јелена Димитријевић обликује један од најснажнијих текстова феминистичког читања тела и културне репрезентације у османском друштву с почетка 20. века. За разлику од западних ауторки, у погледу Јелене Димитријевић нема егзотизације: она настоји да представи живот жене унутар културе коју познаје и критички воли. У том смислу, њен путопис нагиње посторијенталистичком дискурсу који не осликава Исток, већ му омо-

гућава да се изрази изнутра – са руба, и сопственим гласом. Из тог разлога у *Писмима из Солуна* Јелена Димитријевић преноси разговор са Ђулистан-Исмет-ханум, која јесте „нова“, али ипак брани чаршав и покривање жена:

Чаршаф је добар, Мадам, и с моралног, и с економског, и с практичног гледишта. С моралног: ако смо лепе, он нас штити од насртљивих људи; ако смо ружне, он нам уштеди бол да ће нас људи видети и окренути главу од нас; и што је главно: он не допушта да нам у кућу долазе „пријатељи“. С економског: можемо га носити у све четири сезоне; и не морамо на улици имати по најновијој моди хаљину. С практичног: можемо га обући поврх моћне хаљине, те уштедити себи труд око гиздања... (Димитријевић 1918: 43–44).

Но, Јелена Димитријевић према томе заузима сасвим другачију позицију – ауторка са балканског културног простора иступа као домаћи странац, без колонијалне надмености, али и без наивне идентификације са Истоком, због чега је њен тон ироничан али и емпатичан – јер разуме и културну сложеност и друштвене механизме који до таквог расцепа воде.

Ипак, како примећује Биљана Дојчиновић, за Јелену Димитријевић у *Писмима из Солуна* одећа јесте мера еманципације (Дојчиновић 2013). Стога се у свакој прилици диви донмама – муслиманским Јеврејкама у Османском царству, које су своје чаршаве постепено модернизовале, и чије деловање постаје пример суптилних, али важних помака у трансформацији родног визуелног кода. За разлику од традиционалне покривености, чаршави донми не скривају у потпуности контуре тела, а понекад омогућавају и делимично откривање лица. Под утицајем европске моде и западних вредности, овакво одступање од радикалних прописа облачења рефлектује почетак реконфигурације женске субјективности у јавном простору. У том смислу модификовани чаршав функционише као симболички корак ка еманципацији, индивидуалном изражавању и постепеном преузимању контроле над сопственим телом и идентитетом.

Први сусрет са животом муслиманских жена Јелена Димитријевић бележи у *Писмима из Ниша о харемима*, која представљају богато етнографско штиво са, још увек, суптилним критичким одношењем према друштвеној позицији жене, али имплицитно „извлачећи муслиманску жену из простора сексуалне фантазме“ (Слапшак 2018: 140) и развејавајући полазишта балканистичког и оријенталистичког дискурса. Кроз серију писама она пружа увид у свакодневицу жена које живе у затвореним просторима, наглашавајући обичаје око свадбе, где се одећа нарочито издваја као кључ културне и друштвене позиције. Димитријевић пажљиво описује шалваре, кратке и дуге антерије, чеврете и ципеле, кроз које жене комуницирају сопствене културне вредности. Већ тада ауторка по-

чиње да разобличава оријенталистичке и балканистичке фантазме о једноставном ослобађању и еманципацији кроз механичку адаптацију западног стила облачења или понашања. Димитријевић не крије скепсу према „европском одевању“ харемских жена:

Ово им одело не стоји добро. А зашто? Није по дневном укусу. Многе су га правиле још пре седам, осам, па и свих десет година, а још га облаче: о бајраму, свадби – једном у години (Димитријевић 1897: 100).

Одело прављено пре више година указује да жене немају активан, динамичан однос према промени европске моде, што је симптом ограниченог учешћа у јавном животу и потрошачкој култури. Мода као свакодневни ритуал видљивости, у којем се идентитет стално изнова конструише и преговара, овде је сведена на ритуалну употребу: одећа се носи једном годишње, при обележавању традиционалних и верских обреда. Иако је европско одело можда прихваћено као спољашња манифестација модернизације, унутрашњи обрасци остају непомићни, а жене остају ограничене на приватне просторе.

Јелена Димитријевић била је заговорница откривања муслиманки, али је такође примећивала, као и британске ауторке, да западни стил не значи нужно еманципацију. Док „европско одело“ стоји „лоше“ и делује демодирано, одећа „а-ла-турка“ (Димитријевић 1897: 100), од свиле и кадифе, визуелна је артикулација колективног идентитета и емоционалног света муслиманке, као и стереотипне оријенталне чулности. Део традиционалне одеће – чевре украшено златовезом и љубавним стиховима, интимни је медијум за комуникацију осећања која су у јавном животу строго контролисана. Као и у тексту Ребеке Вест, и овде жена постаје видљива кроз вез – текстилни облик женске емоционалне самосвести. Везење личних емоција на чеврету показује како је у патријархалном контексту женска афективност премештена из директног израза у текстилни запис. Како о томе пише Светлана Слапшак, то показује да чак и унутар система ограничења жене налазе начине за аутономно креирање сопственог гласа, мада у културно прихватљивом, посредованом облику (Слапшак 2006).⁸ Рухо и вез тако постају простор алтер-

8 Слапшак објашњава да је ткање имало централно место у припремама за брак, као део мираза, али је постало и чин стварања значења, осмишљавајући темељну везу између текстуалне и текстилне праксе. Ова делатност омогућавала је женама да „говоре“ и када ћуте, као у миту о Филомили, која тка своју трауму, или Пенелопи, која ткањем изражава пркос. Мит о Арахни додатно осветљава ову напетост између средства моћи и послушности: супротстављена Атини, Арахна не ствара хијерархијски прегледну нарацију већ низ независних приказа, подсећајући на савремени концепт кружне, женске нарације. Иако кажњена, њена преобразена судбина (паук који непрекидно тка) потврђује њену уметничку надмоћ. У 20. веку, теорија женског писма препознаје у ткању модел специфичног женског израза: кружну, вишегласну, нелинеарну нарацију, насупрот патријархалном, линеарном дискурсу. Ткање-текст постаје кључ за

нативног самоизражавања – интимни „говор тела“ у друштву које им ограничава јавну реч.

Чак и када путује кроз Оријент, Јелена Димитријевић сагледава сличности између положаја жена Истока и жена на Балкану, посебно у погледу телесности, одевања и могућности јавне артикулације. У путопису *Седам мора и шри океана* она анализира појаву површног преузимања западне моде у Египту, указујући на сложен процес хибридизације идентитета и политичку инструментализацију појавности. Њено питање: „Шта ће египатској жени кратка сукња и чарапе боје меса кад још није успела да ’европеизира’ главу?“ (Димитријевић 1940: 44) разоткрива расцеп између спољашњег изгледа и унутрашњег културног кода. Чак и када жене усвајају видљиве симболе „европејства“, Димитријевићева сугерише да та промена није резултат суштинске еманципације, већ интернализованог колонијалног погледа.

Упоређујући египатске жене с босанском невестом из доба аустроугарске окупације, ауторка гради гротескни приказ подвојеног идентитета: „Ово су – хаљина и обућа – Енглези, а ово – покривало и дрвце с обручевима – Кедив Господар“ (Димитријевић 1940: 44). Управо тај раскорак у ношњи постаје метафора расцепљеног субјекта колонијализма – субјекта који се креће у ономе што Зорица Бечановић, пратећи Хомија Бабу, назива „трећим простором“ или *in-between* позицијом (Бечановић 2011). То је простор у којем се одвија трајна тензија између жеље за припајањем доминантној култури и немогућности потпуне идентификације. Како истиче Бечановић, хибридна не нуди стабилност или решење, већ открива „непотпуну истост“ (Бечановић 2011), поремећени однос у огледалу између колонизатора и колонизованог. У томе кључу, тело босанске невесте или египатске жене, као место симболичког и политичког уписа, постаје сведочанство друштвене шизофреније, манифестација хибридног, поцепаног идентитета.

На имаголошком нивоу, Јелена Димитријевић први пут Другом даје глас изнутра. Она не посматра исламску жену као апстракцију, нити јој приписује мистичне особине, већ је интервјуише, послушкује, бележи њене реакције, жеље и страхове. У том смислу, она је писац који у имаголошком простору преображава бинарни однос Ја–Други у интересубјективни дијалог, у којем жена Истока није објекат писања, већ глас Другог.

Примећено је да женски путописи по Балкану из 19. и 20. века показују вишеструке могућности трансгресије, те се не може говорити само о географском измештању, већ пре о комплексној и вишеслојној структури која подразумева геосимболичка, идеолошка,

разумевање како се пол обликује кроз културу, и зашто је ткање остало трајна метафора женске креативности и отпора (Слапшак 2006).

родна, дискурзивна и жанровска прекорачења. Путописи Џорџине Мјур Макензи, Аделине Паулине Ирби, Ребеке Вест и Јелене Димитријевић у томе контексту функционишу као наративна форма која преиспитује и (поново) исписује културне мапе Истока и Балкана, али и активно учествују у дискурзивном обликовању женскости, маргине, алтеритета, повремено омогућавајући и артикулацију маргинализованих перспектива. Док западне ауторке одећу често повезују с идејама пасивности, мистерије, варварства, примитивизма, код Јелене Димитријевић видимо покушај унутрашње реконфигурације тих знакова, и афирмацију текстилне културе као места самосвести и женског гласа.

Симболичка вредност одеће у женским путописима условљена је позицијом субјекта репрезентације и његовим културним и идеолошким хоризонтима. Записи о одевању се, дакле, у свим овим путописима показују као прегнантни текст који се може читати у кључу културне супремације, родне контроле, али и женске еманципације. Покривање тела, као и имитирање западне моде, откривају механизме патријархалне или империјалне контроле, док локалне текстилне праксе указују на упориште културне аутономије, али и архаичности или егзотичности. Истовремено, у одређеним контекстима одећа добија политички и еманципаторски потенцијал: постаје чин субјективног израза, простор самодефинисања и симболички гест отпора. У целини посматрано, анализирани женски путописи по Балкану рефлектују кључне дискурзивне токове колонијалне и постколонијалне свести, било да их репродукују, преиспитују или субвертирају, при чему се увек отвара питање како писати о Другоме и којим се симболичким и културним кодовима том Другом приступа. У томе смислу, одевање се појављује као један од централних знакова кроз које се Другост чита, конструише и проблематизује.

Извори

- Vest, Rebeka. *Crno jagnje i sivi soko: Putovanje kroz Jugoslaviju*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 2000.
- Димитријевић, Јелена. *Писма из Ниша о харемима*. Београд: Парна радикална штампарија, 1897.
- Димитријевић, Јелена. *Писма из Солуна*. У Сарајеву: И. Ћ. Ђурђевић, 1918.
- Димитријевић, Јелена. *Седам мора и њири океана: њушем око светиа*. Београд: Државна штампарија, 1940.
- Макензи, Џорџина Мјур; Ирби, Аделина Паулина. *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*. Београд: У Државној штампарији, 1868.

Литература

- Баба, Хоми. *Смештање културе*. Београд: Београдски круг, 2004.
- Bakić-Hayden, Milica. *Varijacije na temu „Balkan“*. Београд: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – „Filip Višnjić“, 2006.
- Бечановић, Зорица. „Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману *Нове Јелене* Димитријевић“. *Књиженство* [електронски извор]: часопис за студије књижевности, рода и културе. Год. 1, бр. 1 (2011). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/paradoksi-hibridnosti-orijentalizma-balkanizma-i-subalternosti-u-romanu-nove-jelene-dimitrijevic#gsc.tab=0>
- Гароња Радованац, Славица. „Путопис о Косову и Метохији у делу ‘Путовање по словенским земљама Турске у Европи’ (1866) мис Аделине Паулине Ирби и Мјур Макензи“. У: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, међународни тематски зборник. Књ. 2, *Књижевност*. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 2010, 231–243.
- Гароња Радованац, Славица. „Сусрет са балканским митом – путовање Ребеке Вест по Југославији 1937. године“. *Лицеум: часопис за студије књижевности и културе*, год. 22, бр. 16 (2016), 227–250.
- Гвозден, Владимир. *Како читати историју*. Предавање одржано у Народној библиотеци Србије, 2004. Доступно на: https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=731 [приступљено 30. 6. 2025].
- Goldsvorti, Vesna. *Izmišljanje Ruritaniје: imperijalizam mašte*. Београд: Geoopoetika, 2000.
- Дојчиновић, Биљана. „Рукавице, велови и призори ‘силног оружја’: одједи рата и револуције у прози Вирџиније Вулф и Јелене Димитријевић“. *Књиженство* [електронски извор]: часопис за студије књижевности, рода и културе. Год. 3, бр. 3 (2013). <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=86>
- Lazarević Radak, Sanja. *Na granicama Orijenta: predstave o Srbiji u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata*. Панчево: Mali Nemo, 2011.
- Lazarević Radak, Sanja. *Otkrivanje Balkana*. Панчево: Mali Nemo, 2013.
- Lersen, Jup. „Imagologija: kako etničku pripadnost koristimo da svetu damo smisao“. У: *Uvod u imagologiju: Analiza govora o Drugom: od esencijalizacije do dekonstrukcije*. Ур. Pavle Sekeruš i Ivana Živančević Sekeruš. Нови Сад: Филозофски факултет, 2022, 135–169.
- Матић, Александра. *Раско Пејровић: у олегалу искони (прилози расколонији)*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2023.
- Pažo, Danijel-Anri. „Od kulturnih predstava do imaginarijuma“. У: *Uvod u imagologiju: Analiza govora o Drugom: od esencijalizacije do dekonstrukcije*. Ур. Pavle Sekeruš i Ivana Živančević Sekeruš. Нови Сад: Филозофски факултет, 2022, 135–169.
- Пандуревић, Јеленка. „О епским ратницама и хајдучицама или О игри идентитета у српској народној епци“. У: *Жене: род, идентитет, књижевност*, зборник радова са V међународног научног скупа

- Српски језик, књижевност, уметност, одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (29–30. X 2010). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2011, 21–31.
- Петровић, Соња. „Епски Турци као митски туђини: етнички стереотипи и змијска фолклорно-књижевна метафорика“. *Књижевна историја*, год. 56, бр. 182 (2024), 11–38.
- Said, Edward. *Orientalism*. New York: Vintage Books Edition, 1979.
- Свирчев, Жарка. „Нове у педагошком канону: методички предлози“. У: *Чииајте ли Јелену Димитријевић?*, зборник радова. Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2018, 23–44.
- Sekeruš, Pavle. „Društvene predstave i proizvodnja značenja: Slike Južnih Slovena u francuskoj kulturi XIX veka“. У: *Uvod u imagologiju: Analiza govora o Drugom: od esencijalizacije do dekonstrukcije*. Ur. Pavle Sekeruš i Ivana Živančević Sekeruš. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2022, 171–187.
- Siksu, Elen. „Smeh Meduze“, *ARS* br. 5, 6 (2010). доступно на: <http://www.scribd.com/doc/122338258/Helene-Cixous-Smijeh-meduze-Elen-Siksu-Smeh-meduze#scribd> (преузето 3. 6. 2025).
- Slapšak, Svetlana. „Antički mit, žene i jugoslovenski film ???“. *Zeničke sveske: časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku*, 04/06, decembar (2006), 52–63.
- Слапшак, Светлана. „Женска деконструкција оријентализма: крипто-колонијализам и Јелена Димитријевић“. У: *Чииајте ли Јелену Димитријевић?*, зборник радова. Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2018, 131–155.
- Срејовић, Драгослав; Цермановић-Кузмановић, Александрина. *Речник ирчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга (Београд: Култура), 1987.
- Todić, Milanka. „Heroine kolonijalizma u Srbiji“. *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 134 (2012), 11–23.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Prev. Marija Starčević, Aleksandra Bajazetov Vučen. Београд: Ћигоја штампа, 1999.

Aleksandra Matic

*Clothing as a Sign of Otherness: An Imagological Reading
of Women's Travel Writing from the Balkans*

Summary

This paper investigates clothing as a semiotic marker of cultural and gendered otherness in women's travel writing, focusing on narratives about the Balkans in the 19th and 20th centuries. The study examines the symbolic meanings and ideological roles of clothing in the travel writings of Georgina Muir Mackenzie, Adeline Paulina Irby, Rebecca West, and Jelena Dimitrijević, using an interdisciplinary approach that brings together imagology, gender studies, and post-colonial theory.

In these travelogues, clothing emerges not only as a descriptive ethnographic element but also as a crucial sign of difference through which identity, power, and cultural hierarchy are articulated. The analysis reveals that attire is used to construct and reinforce the binary oppositions of modern/traditional, West/East, and visible/invisible, often serving as a means to position the observed subject in relation to the traveler's own cultural framework.

The Western female authors tend to emphasize the exoticism or backwardness of the cultures they encounter by focusing on garments such as veils, long robes, or richly adorned traditional costumes. These descriptions frequently align with colonial narratives, where clothing becomes a visual shorthand for cultural inferiority or subjugation. At the same time, garments are occasionally romanticized as symbols of authenticity or resistance to modernity, particularly in the case of Balkan Christian communities, whose clothing is portrayed with admiration and symbolic elevation.

Jelena Dimitrijević, as a local, offers a different narrative strategy. Her position as both insider and observer allows her to engage more subtly with questions of gender, tradition, and modernity. While she critiques patriarchal restrictions encoded in certain clothing practices, she also affirms cultural autonomy through detailed descriptions of textile practices, embroidery, and material symbolism. This dual position complicates the orientalist gaze and offers a nuanced counter-discourse.

The key findings of the study show that clothing in women's travel writing operates on multiple levels: as a medium of ideological inscription, a marker of cultural memory, a gendered metaphor, and a terrain of contestation between submission and self-expression. Ultimately, the travel texts analyzed here demonstrate how garments become visual texts that encode perceptions of the Other, reflect cultural anxieties, and construct both individual and collective identities through dress.

Keywords: clothing, otherness, cultural difference, colonialism, travel writing, women's writing, balkanism, orientalism

Примљено: 15. 10. 2025.

Прихваћено: 13. 11. 2025.